

FTAMP:16.01.45

DOI: <https://doi.org/10.47344/5ns0pn89>*Еркеғали Райбек^{1*}*¹SDU University, Қаскелең, Қазақстан*e-mail: yerkegali.raibek@sdu.edu.kz

СӨЗ МӘДЕНИЕТІН ОҚЫТУ: ОРТОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Андатпа. Мақала сөз мәдениетін оқыту мәселесіне арналады. Сөз мәдениеті ғылыми-әдістемелік жағынан қарастырылып, оны оқытуда ортологиялық талдау негізге алынады. Өзгермелі заманда түрлі факторлардың әсерінен болашақ тіл мамандарына әдеби тілді меңгертіп, сөз мәдениетін дамыту өзекті мәселеге айналып отыр. Сөз мәдениетін оқыту кезінде әдеби тілге сай тілдік бірліктерді қолдану, тілдік қарым-қатынастың сапалы, нәтижелі және оның этикаға сай болуы маңызды. Сондықтан мақалада сөз мәдениетінің аспектілері, теориялық негіздері талданып, оны ортологиялық талдау арқылы оқытудың ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу барысында сөз мәдениетінің нормативтік, коммуникативтік, этикалық аспектілері талданып, олар біртұтас жүйе ретінде қарастырылды. Алғашқысы тілдік бірліктерді дұрыс қолданып, әдеби тіл нормасын сақтап және оны сөйлеу кезінде пайдалану болса, кейінгісі коммуникативтік аспект тілдік бірліктерді, оның құралдарын нақты жағдайға сай тиімді, мақсатты пайдалануды қамтиды. Ал сөйлеу кезіндегі адамгершілік, сыпайылық, әдептілік, тілдік этикет нормалары болса сөз мәдениетінің этикалық аспектісінде қарастырылады. Зерттеу жұмысында осы аталған үш аспектінің өзегі норма екені айтылады. Ол сөз мәдениетінің барлық салаларын біріктіретін негізгі категория ретінде сипатталып, тілдік ортадағы орны айқын көрсетілді. Сонымен қатар, нормаларды зерттейтін ғылым «ортология» туралы айтылып, оның мәні мен табиғаты түсіндіріледі. Мақалада оның норма ұғымымен байланысты екені және сөз мәдениетінің аспектілеріндегі норма түрлерімен бірлікте зерттеу қажеттігі сөз болады. Мақалада сөз мәдениетінің негізі ортологиялық білімдер арқылы жүйеленгеннен кейін, оны оқыту барысындағы әрекеттер мен қағидалар түсіндірілді. Сондай-ақ, сөз мәдениетін оқытуда ортологиялық талдау ұсынылады және талдаудың кезеңдері жүйеленіп, қадамдары көрсетіледі. Квазиэксперимент нәтижесінде қорытынды диагностикалық кезеңде эксперименттік және бақылау топтарының деңгейлік үлестірімдері арасында статистикалық мәнді айырмашылық анықталды ($p < 0,001$; Крамердің $V = 0,505$). Алынған нәтижелер ортологиялық талдауды жүйелі қолданудың білімгерлердің тілдік ауытқуларды анықтау, сипаттау, нормативтік дереккөздер арқылы тексеру, түзету және болжам жасау дағдыларын қалыптастыруға оң ықпал ету мүмкіндігін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері ортологиялық талдауды сөз мәдениетін оқытуда теория мен практиканы ұштастыратын перспективалы әдіс ретінде қарастыруға негіз береді.

Түйін сөздер: сөз мәдениеті, нормативтік аспект, коммуникативтік аспект, этикалық аспект, оқыту, әдістеме, ортология, ортологиялық талдау

Кіріспе

Қазіргі кезеңде түрлі салалардың қарқынды дамуы мен жаһандық өзгерістердің әсерінен қоғамда ақпарат алмасу жеңілдеп, әлеуметтік және мәдени қарым-қатынастар жиіледі. Мұндай үдерістер тілдік қатынастың сапасына және тілдің қоғамдық қызметіне қойылатын талаптардың күшеюіне әсер етуде. Ақпарат алмасу жылдамдығы мен көлемінің артуы тілді тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, тілдік тұлғаның коммуникативтік құзыреттілігін, кәсіби біліктілігін және мәдени деңгейін танытатын көрсеткіш ретінде қарастыруды талап етеді. Сол себепті сөз мәдениетінің қазіргі мәселелері қазақ тіл біліміндегі зерттеу мен оқытудың маңызды ғылыми-әдістемелік бағыттарының бірі болып саналады. Сөз мәдениетін әдеби тіл нормаларын сақтау, ойды әсерлі, дәл, анық, уәжді әрі нақты

коммуникативтік жағдаятқа сәйкес жеткізу мен қабылдауды қамтитын кешенді ұғым ретінде қарастыруға болады.

Сөз мәдениеті – көпаспектілі сипатқа ие ұғым. Ол әдеби тіл теориясымен ғана емес, әлеуметтік лингвистикамен, функционалдық лингвистикамен, прагматикамен және тілді оқыту әдістемесімен де байланыста қарастырылады. Ғылыми зерттеулерде сөз мәдениеті көбіне тілдік бірліктерді дұрыс қолдану, тіл тазалығын сақтау және тілдік нормадан ауытқымау тұрғысынан сипатталып келді. Ал қазіргі антропоцентрик зерттеулерде сөз мәдениеті аталған мәселелермен ғана шектелмей, сөйлеу әрекетінің, тілдік қарым-қатынастың тиімділігін, тыңдаушыға әсер ету жолдары мен мүмкіндіктерін де қамтиды. Яғни сөз мәдениеті тілдік жүйе мен тілдік тұлғаның сөйлеу тәжірибесінің өзара байланысы негізінде қалыптасатын құбылыс. Алайда дұрыс әрі нормаға сай сөйлеу сөз мәдениетінің негізі екенін ұмытпауымыз керек. Егер бұл шарт орындалмаса, тілдік қатынас тиімсіз болып, адресатқа әсер ету мүмкіндігі азаяды. Сондықтан ол сөз мәдениетінің маңызды бөлігі болып қала береді. Ал оны оқыту қазіргі білім беру жүйесінің өзекті мәселесі болып отыр.

Әдістер мен материалдар

Сөз мәдениетін оқытудың әдіснамалық қырларын жан-жақты айқындау үшін, алдымен оның теориялық ғылыми негізін айқындап алу маңызды. Сөз мәдениеті, тілдік норма және ортология мәселелеріне қатысты А. Байтұрсынұлы, М. Балақаев, І. Кеңесбаев, Р. Сыздық, Н. Уәли, А. Алдаш, Ж. Дәулетбекова, Р. Әбішева, Р. Сәкенова сияқты ғалымдардың ғылыми-теориялық, әдістемелік зерттеу еңбектерін алға тартамыз. Жалпы қазақ тілінде тіл мәдениеті аспектісіндегі зерттеулерді негіз ете отырып, сөз мәдениеті ұғымын және оның қолданыстағы қызметін ортологиялық білімдер арқылы айқындау мақсаты көзделді. Ғылыми еңбектерді зерделеу үшін салыстыра талдау, жинақтау және тұжырымдау әдістері пайдаланылды. Бұл әдістер аталған мәселеге қатысты сөз мәдениетінің мазмұны мен оның негізгі ұғымдарын, жалпы ғылыми көзқарастарын айқындауға мүмкіндік береді.

Сөз мәдениеті аспектілерінің бір-бірімен байланысын, олардың негізі «тілдік норма» ұғымы екенін және оның ортологиямен байланысын анықтау мақсатында салыстырмалы талдау, жүйелеу, интерпретациялау әдістері пайдаланылды.

Тіл білімінің көптеген салалары сияқты сөз мәдениеті ұғымының көпқырлы екенін байқауымызға болады. Себебі ол тілдің әртүрлі қызметімен, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынастың табиғатымен, ұлттың дүниетанымымен, болмысымен, өмір сүру салтымен байланысты. Оның үстіне ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жедел дамуы, бірнеше тілді қатар игеріп, көптілді орта қалыптасуы сөз мәдениеті жайлы зерттеулердің өзектілігін арттыра түседі. Тілдің қарым-қатынас құралы ғана емес, оның ұлттық код екенін ескеруіміз шарт. Сондықтан қазіргі өзгермелі заманда тілге қауіп төндіретін факторлардың алдын алу мен оны болдырмауда сөйлеу мәдениетімізді дамыту ерекше маңызға ие болып отыр.

Сөз мәдениетінің зерттелуі қазақ тіл білімінде өткен ғасырдың басында А. Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алады. Әрине, өз кезеңінде ғалым зерттеулерінде сөз мәдениеті бөлек сала ретінде қарастырылмады. Дегенмен зерттеушінің «сөз дұрыстығы» қазіргі кезде сөз мәдениеті ұғымдарымен бір мәнде екенін байқау қиын емес (Байтұрсынұлы, 2003). Ал нақты ғылым саласы ретінде қалыптасуы жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысынан бастау алады (Балақаев, 2004; Кеңесбаев, 2014; Сыздықова, 2014; Уәлиев, 1984). Ғалымдардың еңбектерінде сөз мәдениетінің әдеби тіл нормасы, тілдік қолданыстың дұрыстығы мен тіл тазалығы, стиль, орфоэпия мен орфография мәселелері жан-жақты зерттеліп, талданды.

Қазақ тіл білімінде қазіргі кезде сөз мәдениеті жаңа қырынан зерттелуде. Соның әсерінен басқа ғылым салалары секілді сөз мәдениетінің де ұғымдары мен түсініктері, зерттеу аспектілері пайда болды. Сол арқылы зерттеушілер сөз мәдениетінің ішкі құрылымын танып, оларды түсінуге мүмкіндік алды.

Нәтижелер және оларды талдау

Сөз мәдениетінің негізгі және алғаш қалыптасқан аспектісі – нормативтік аспект. Ғалым Рәбиға Сыздық тіл (сөз) мәдениетінің өзегі норма туралы ұғым екенін айтады (Сыздықова, 2014, 7-б.). Ал ғалым Нұргелді Уәли сөз мәдениеті әдеби тіл нормаларын (грамматикалық, лексикалық, орфоэпиялық, орфографиялық, стилистикалық) меңгерту екенін айтады (Уәлиев, 1984, 9-б.). Ол тіл элементтерін нормаға сай, яғни әдеби тіл нормасына сай қолдану деген сөз. Ал әдеби тіл дегеніміз – бірнеше ғасырлар бойы тілдік қауым қабылдаған, уақыт сынынан өтіп, сұрыпталған тілдік үлгілердің жиынтығы. Бұл аспектінің негізгі мақсаты – тілдің барлық деңгейінде жазу мен сөйлеудің дұрыстығын қамтамасыз ету. Нормативтік талаптардың сақталмауы коммуникация барысында түсініспеушілік туғызып, қарым-қатынастың тиімділігін төмендетуі мүмкін. Сондықтан сөйлеу барысында норма талаптарын сақтау сөз мәдениетінің бастапқы шарты ретінде қарастырылады.

Сөз мәдениетінің іргелі ұғымдарының бірі, әрі теориялық негізі – норма. Норманы белгілі бір тілдік қауымдастықта орныққан, әдеби тілде қабылданған және қолданысы кодификацияланған тілдік үлгілер жүйесі ретінде қарастыруға болады. Бұл тілдік үлгілер әдеби тілге тікелей қатысты болып, оның тұрақтылығы мен бірізділігін, жалпы халыққа ортақ сипатын қамтамасыз етеді. Норма – сөз мәдениетінің ғана емес, жалпы тілдік жүйенің тірегі. Норманың не екенін түсіну үшін, оның тілдің ішкі заңдылықтарына, ережелеріне негізделетінін, жоғарыда атап өткендей, сол қоғамда өмір сүріп келе жатқан адамдардың тілдік тәжірибесі, өмір сүру салты, мәдениеті мен дәстүрлері сияқты факторлар арқылы қалыптасатынын назарда ұстау керек. Сол себепті норма тек тілдік ұғым ғана емес, қоғамдық, әлеуметтік, мәдени құбылыс деген тұжырым жасай аламыз.

Норма тілдің барлық салаларына қатысты қолданылады. Мысал ретінде дыбыстарды дұрыс айтуды, дұрыс жазуды, сөздерді мағынасына сай орынды пайдалануды, сөздерді дұрыс қиюластыруды, сөйлемдерді дұрыс құрастыруды, тілдік бірліктерді стильге сай дұрыс қолдануды айта аламыз. Сондықтан біз басты нысан ретінде алып отырған сөз мәдениетінің нормативтік аспектісі тілдік қарым-қатынас кезіндегі норманың сақталуына негізделе отырып, тілдік мақсатқа жетуде маңызды орын алады. Әдеби тілдің нормасы сақталмай, айтылған сөз түсініксіз әрі ұғынықсыз болса, онда тілдік қарым-қатынастың тиімділігі төмендеп, тілдік мақсат орындалмайды.

Норма – сөз мәдениетінің негізі және оның барлық аспектілерінің өзегі. Сондықтан сөз мәдениеті қай бағытта зерттелсе де, нормамен тығыз байланыста қарастырылады. Мысалы, коммуникативтік аспект сөйлеу кезінде сөздің мақсатқа сай екенін, оның түсінікті әрі әсерлі болуын талап етсе, норма осы әрекеттердің өз дәрежесінде жүзеге асуын қамтамасыз етеді және тілдік қатынастың тиімділігінің көрсеткіші болады. Бұл тілдік нормалар тілдік қарым-қатынастың нәтижелі болуына мүмкіндік береді деген сөз. Сонымен қатар, норма сөйлеу кезіндегі дәлдік, логикалық, анықтық, жүйелілік сияқты коммуникацияның маңызды қасиеттерін қамтамасыз етеді. Аталған қасиеттер сөздің сапалы болуын қамтамасыз етіп, ақпаратты тыңдаушының дұрыс қабылдауына әсер етеді. Осылардың ішіндегі анықтық нормамен тығыз байланыста қалыптасады. Себебі ой жарыққа шыққанда анық әрі дәл болуы үшін сөйлемдерді дұрыс құрастыру керек. Тілдің барлық деңгейлеріндегі ережелер мен заңдылықтарды сақтау сөзді анық етіп, оны тыңдаушыға барынша түсінікті етеді. Оған қоса ойдың логикалық жағынан жүйелі болуына көмектесіп, айтылар сөздің бірізді, өзара байланысты болуына көмектеседі. Дегенмен бұл жағдайда тек сөз иесіне ғана емес, оны қабылдаушы тілдік тұлғаның білімі мен білігінің де қатысты екенін ескергеніміз жөн.

Сөз мәдениеті қазіргі тіл білімінде тек тілдік норма талаптарын сақтау тұрғысынан ғана емес, тілдік қарым-қатынас барысында сөйлеу әрекетінің тиімді болуын, сөз сапасы мен қатынасқа түсуші сөз иесінің коммуникативтік құзыреті тұрғысынан қарастырады. Бұл сөз мәдениетінің коммуникативтік аспектісінің маңызын көрсетеді. Аталған аспект коммуникация барысында сөздің қызметімен қатар, сөйлеушінің мақсатын, ойын анық жеткізу қабілетін анықтайды. Сонымен қатар, сөздің коммуникация жағынан тиімді жүзеге асуы, оның сапалық көрсеткіші болады. Бұған қоса қарым-қатынас кезінде тілдік бірліктердің қызметін,

сөздің мақсатқа сай жұмсалуды, оның нәтижелілігін айқындайды. Бұл дегеніміз сөздің тек нормаға сай болуы жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Бұрын тілдік қарым-қатынас тек адресант тұрғысынан зерттелсе, қазір оны адресат тұрғысынан зерттеу де өзекті болып отыр. Сонымен қатар, коммуникацияның вербалды кезеңнен ғана емес, коммуникацияға дейінгі және кейінгі кезеңнен тұруын ескерсек, тілдік емес құралдардың да тілдік қарым-қатынасқа әсері бар екенін көрсетеді (Уәли, 2025, 41-б.).

Коммуникацияны адамдар арасында болатын әлеуметтік әрекет деп қарастырамыз және ол тіл арқылы көрініс тауып, жүзеге асады. Бұл сөз мәдениетінің коммуникативтілігін ерекшелік, оның қоғамдық қызметін көрсетеді. Сөйлеу барысында тілдік бірліктерді пайдаланған кезде оның нормасы сақталғанымен, тыңдаушы тарапынан тиісті деңгейде дәл, дұрыс қабылданбаса, айтылған сөз мақсатты түрде жұмсалып, өз мақсатына жетпесе, онда коммуникация толық жүзеге асты деп айта алмаймыз. Бұл аталған аспектінің маңызын көрсетіп, ғылыми мәнін айқындайды.

Сөз сапалары сөз мәдениетінің коммуникативтік аспектісінің негізгі ұғымдары қатарына жатады. Ең алдымен, сөз сапалы болу үшін ой анық әрі түсінікті болуы шарт. Бұл жағынан алғанда адресант коммуникация кезінде қандай да бір ақпаратты адресатқа еш кедергісіз жеткізуді көздейді. Сөздің логикалық тұрғыдан дұрыс құрылуы, тілдік бірліктердің орынды таңдалуы және артық тілдік бірліктердің болмауы ойдың анық берілуіне тікелей әсер ететін факторлар болып саналады. Аталған факторлар дискурстың барлық түрін қоса алғанда, ресми және ғылыми дискурста ерекше маңызға ие. Оның бірнеше себебі бар. Алғашқысы ресми және ғылыми дискурс ақпараттық қызметпен бірге реттеушілік қызмет те атқарады. Бұл қызмет адресатқа ақпаратты анық, нақты, тұжырымды түрде жеткізеді. Ал логикалық жүйесіздік, дұрыс таңдалмаған тілдік бірліктер берілетін ақпараттың мазмұнын анық көрсетпей, оны қабылдаушы тілдік тұлғаның қате түсіну қаупін тудырады. Екіншіден, екі дискурстың нормалық сипатқа ие болуында жатыр. Бұл екі дискурста басқа дискурстарға қарағанда норма қатаң тәртіпке негізделеді. Олай болмаған жағдайда ой анық берілмей, әртүрлі құжаттық және ғылыми қателіктерге алып келуі мүмкін. Сондықтан ресми және ғылыми дискурстағы сөз анық әрі түсінікті болуы шарт. Үшіншіден, ресми және ғылыми дискурста адресант пен адресат арасындағы коммуникация тікелей емес, жанама түрде жүреді. Сондықтан адресат өзінде пайда болған қандай да бір сұраққа тікелей жауап ала алмайды. Осы тұрғыдан алғанда айтылар сөз, ой, ұғымдар мен терминдер өздігінен түсінікті болуы керек. Төртіншіден, мақсатқа сай дәл таңдалмаған тілдік бірліктер ғылыми және ресми мәтіннің жүктемесін арттырып, адресаттың ол мәтінді қабылдауын қиындатады. Ғылыми және ресми дискурстың ықшамдылық пен мазмұндылық қағидасын ескерсек, ойдың анық болуы тілдік құралдардың дәл болуымен байланысты екенін аңғару қиынға соқпайды. Бұл айтылғандар аталған дискурстарда коммуникацияның тиімді, мақсатқа сай нәтижелі болуына жағдай жасайтын шарт болып саналды. Коммуникация ойдың анықтығымен қатар, оның дәлдігімен тығыз байланыста жүзеге асады. Ол айтар сөздің жалпы мазмұнға сәйкестігімен, мағыналық тұрғыдан ауытқулардың болмауымен түсіндіріледі. Сөздің дәлдігі сөз мәдениетінің негізгі өлшемдері қатарына жатады. Сөз мазмұнға сай дәл болмаған жағдайда адресанттың мақсаты бұрмаланып, адресаттың қате түсінуіне алып келеді. Демек сөз мәдениетінің коммуникативтік аспектісі тілдік тұлғаның семантикалық тұрғыдан сауатты болуын талап етеді.

Тілдік коммуникация – ой-пікірдің, ақпараттың айтылуын қамтамасыз етеді (*Қазақ тілі коммуникативтік мәдени жүйеде*, 2015, 275-б.). Сөз мәдениетінің коммуникативтік аспектісінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде адресат факторын да алып қарастыруымызға болады. Себебі сөз әрқашан белгілі бір адресатқа бағытталып жұмсалады. Сөйлеу тәсілі адресаттың жас ерекшелігіне, біліміне, әлеуметтік мәртебесіне және кәсіби деңгейіне сәйкес таңдалады. Сондықтан сөз мәдениетінің коммуникативтік аспектісіне тоқталғанда осы аталған жайтты да ұмытпауымыз керек. Егер адресант адресаттың қабылдау ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескермей коммуникацияға түссе, онда ол әрекет сәтсіз болады. Бұл аталған аспектінің әлеуметтік сипаты мен маңызын айқындайды.

Сөз мәдениетінің коммуникативтік аспектісі қарым-қатынас кезінде сөйлеудің мақсатты болуымен де анықталады. Кез келген сөйлеу актісі қандай да бір мақсатқа бағытталады. Мысалы, жай ғана ақпарат беруден бастап, оны түсіндіру, тыңдаушыны белгілі бір ақпаратқа сендіру, баға беру немесе сөз арқылы ықпал ету және т.б. болуы мүмкін. Коммуникация нәтижесінде айтылған сөз немесе айтылар сөз осы мақсаттардың біреуіне, я болмаса бірнешеуіне жетуі шарт. Жоғарыда айтылған жайттармен қатар, коммуникативтік аспект берілетін мәтіннің немесе ойдың біртұтас әрі өзара байланысты болуымен сипатталады. Сөз мәдениеті жеке тілдік бірліктер деңгейінде ғана емес, сондай-ақ жинақталған мәтін мен тұтас ой деңгейінде бағаланады. Берілген ойдың немесе мәтіннің құрылымдық тұрғыдан жүйелі болуы, айтылар ақпараттың тақырыпқа сай бірізді дамуы, ойдың логикалық байланыста өрбуі тілдік қарым-қатынастың тиімді болуын арттырады. Ойдың жүйесіздігі адресаттың ақпаратты түсінуін қиындатып, жеткілікті дәрежеде дұрыс қабылдауына кедергі келтіреді. Сондықтан коммуникативтік аспект мәтін лингвистикасымен тығыз байланыста болып, дискурстық деңгейде қалыптасады. Сондай-ақ, коммуникация функционалдық стильмен де тығыз байланысты. Кез келген функционалдық стиль қандай да бір коммуникативтік мақсатқа бағытталады. Мысалы, ауызекі сөйлеу стилі күнделікті еркін қарым-қатынасқа қызмет етсе, ресми стиль реттеушілік қызмет атқарады, ғылыми стиль ақпаратты логикалық жүйемен дәлелді әрі нақты жеткізуге бағытталады, ал публицистикалық стиль қоғамдық маңызы бар ақпаратты жеткізуге және қоғамдық пікірге ықпал етуге қызмет етеді. Коммуникация осы аталған стильдік мақсаттарға сай болған жағдайда ғана сәтті болады.

Ауызша және жазба сөз мәдениетінде оның коммуникативтік аспектісі әртүрлі көрініс табатынын ескеруіміз керек. Ауызша тілде сөйлеу барысында интонация, екпін, кідіріс, дауыс ырғағы сияқты құралдар маңызды рөл атқарса, жазбаша сөйлеуде бұл құралдарды тыныс белгілері, азат жол және мәтін құрылымы ауыстырады. Сондықтан ауызша сөйлеу кезіндегі синтаксистік құрылымды жазбаша сөйлеу кезінде жазба мәтінге сай алмастырып қолдану керек. Бұл коммуникация кезінде осы аталған айырмашылықтарды ескеру керек екенін айқындай түседі.

Қазіргі жаһандану кезеңінде коммуникация да өзгеріске ұшырап, жаңа қыры қалыптасуда. Атап айтар болсақ, әлеуметтік желілердегі виртуалды қарым-қатынас пен онлайн байланыс коммуникацияға қатысушылардан ақпаратты ықшам әрі түсінікті түрде жеткізуді талап етеді. Бұл сөздің нақтылығымен қатар, оның түсінікті болуын одан әрі маңызды ете түседі. Сол себепті сөз мәдениеті коммуникативтік тұрғыдан ықшамдылық пен мазмұндылық арасындағы тепе-теңдіктің сақталуын талап етеді.

Сонымен, сөз мәдениетінің коммуникативтік аспектісі тілдік қарым-қатынас барысында оның тиімді болуының, адресатқа әсер етіп, мақсатқа сай құрылуының негізі деген тұжырымға келе аламыз.

Сөз мәдениетінің коммуникациямен тығыз байланысты бағыты – этикалық аспект. Бұл тілдік қарым-қатынас барысында ұлттық, қоғамдық сана, тұлғалық жауапкершілікпен бірге қарастырылады. Этикалық аспект тілдік бірліктерін орынды қолданумен қатар, адресаттың әлеуметтік-психологиялық жай-күйін ескере отырып, сыпайы қолдану қағидаларын қамтиды. Бұл күрделі құбылыс адресанттың интенциясы мен тұлғалық жауапкершілігі арқылы тіл мен қоғам арасындағы ықпалдастығын айқындайды.

Отандық тіл білімінде сөз мәдениетінің нормативтік және коммуникативтік қырларымен қоса, сөйлеу кезіндегі этика мәселелері де өзекті болып отыр. Себебі сөйлеу кезінде этиканы сақтау, тіл әдебі шеңберінен шықпау коммуникацияның тиімді әрі нәтижелі болуына әсерін тигізеді. Яғни бұл коммуникация кезіндегі әртүрлі әлеуметтік диалогтың сапасын көтеруден, сондай-ақ, тілдік тұлғаның коммуникация кезіндегі құзыреттілігін жетілдіру қажеттігінен туындап отыр. Осы жағынан алып қарағанда тілдік қарым-қатынас кезіндегі әдеп мәселесін сөз мәдениетінің маңызды зерттеу нысанының бірі деп айта аламыз.

«Этика» немесе «әдеп» ұғымын сөз мәдениетінің негізгі зерттеу нысанының бірі деп атап өттік. Сонымен қатар, ол сөз мәдениетінің құрамдас бөлігі бола отырып, сөйлеуде белгілі бір өлшемді қамтиды. Этика – сөйлеу кезіндегі ақпараттың мазмұны мен формасынан бастап,

оның қарым-қатынас кезіндегі сөз иесінің мінез-құлқына қойылатын талаптардан тұрады. Басқаша айтқанда, оны «этикалық өлшем» деп атаймыз.

Сөз этикасы нормалары – жұртшылыққа ортақ адамгершілік құндылықтар негізінде тілдесуші жақтардың мүдделерінің үйлесімді болуын қамтамасыз ететін тілдесу ереже-тәртіптерінің жиынтығы (Уәли, 2025, 88-б.). «Әдеп» ұғымы тілде қоғам қалыптастырған моральдық қалыптар (нормалар) арқылы көрініс табады. Ол өз кезегінде сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы қандай да бір тактіні, сыпайылық пен әдептілікті қамтиды. Осы аталғандармен бірге, құрмет, жауапкершілік және төзімділікті тіл этикасының негізгі категорияларының қатарына жатады. Сөз тандауда, сөйлеуде оның қандай да бір интонация арқылы айту кезінде және сөйлеу стратегиясында бұл категориялар айқын көрінеді. Бұл аспект – сөз мәдениетінің ең жоғарғы аспектісі. Себебі норма тек грамматикалық және лексикалық дұрыстықпен өлшенсе, этика коммуникацияға қатысушы тұлғалардың сөйлеу кезіндегі адамгершілік ұстанымдары мен әдеп нормаларын қамтиды. Ал адамгершілікті тұлғааралық қатынастың басты көрсеткіші ретінде білеміз. Сондықтан айтылған сөз грамматикалық жағынан қанша дұрыс болғанымен, этикалық тұрғыдан орынды болмауы коммуниканттар арасындағы қарым-қатынастың сәтсіз болуына алып келеді. Ал коммуникация сәтті болуы үшін әдеп тұрғысынан мынадай қағидаларды басшылыққа алу керек:

- құрмет көрсету қағидасы;
- сыпайылық және такт қағидасы;
- жауапкершілік қағидасы.

Ең алғашқысы осы қағидалардың ішіндегі басты қағида болып саналады. Құрмет – коммуникацияның сәтті орындалуының басты шарты. Аталған қағида сөз иесі айтар ойын жеткізу кезінде адресаттың жас ерекшелігін, әлеуметтік мәртебесін, психологиялық жай-күйін және т.б. ескеруді міндет етеді. Мұны «үлкенге құрмет, кішіге ізет» көрсету формуласы деп алып қарастырсақ, сөз мәдениетінде, жалпы қазақ сөз мәдениетінде бұл аталған формуланың мәні ерекше екенін ұғыну қиын емес. Ал сыпайылық болуы ықтимал қақтығыстардың алдын алып, қарым-қатынасты барынша жұмсартса, шындықты тыңдаушының ар-намысын сақтай отырып орынды жеткізуде такт маңызды орын алады. Соңғысы, әсіресе, адресанттың сыни көзқарасын білдіруде, пікірталаста ұстану керек ерекше қағида. Осылардың бәрін біріктіретін ұстаным – жауапкершілік. Коммуникацияға қатысушы тұлғалардың жауапкершілікті сезініп, айтылар әңгіменің салдарын болжай алуы одан әрі болатын қарым-қатынастың қалай өрбитініне өз әсерін тигізбей қоймайды.

Этикалық аспект тұрғысынан коммуникацияның нәтижелі болуы үшін жоғарыда аталған қағидалардан бөлек тілдік құралдарды дұрыс тандай алу шарт. Қазақ тілінде бұл сыпайылық формаларынан, қаратпа сөздерден, эвфемизмдер мен этикеттік тіркестерден көрініс табады. Мысал ретінде өтініш білдіру барысында бұйрық райдың сыпайы формасын пайдалануды айта аламыз.

Өзгермелі заманда жоғарыда аталған қағидалар мен тілдік құралдардан бөлек нақты жағдайды ескерген жөн. Атап айтар болсақ, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру формалары өзгеріп жатыр. Бұған дейін коммуникация бетпе-бет немесе хат арқылы жүзеге асса, қазіргі таңда әлеуметтік желілер, сан түрлі онлайн платформалар арқылы орындалып жатыр. Бұл өз кезегінде цифрлық этика мәселесін алға шығарып, онлайн дискурс кезіндегі этика нормаларын қайта қарастыруды талап етеді. Мысалы, тікелей, бетпе-бет жүзеге асатын коммуникацияда эмоция анық көрінсе, ал онлайн коммуникацияда бейвербалды құралдардың шектелуі және кейбір платформалардағы анонимділік коммуниканттардың бірін-бірі түсінуіне әсер етіп, жекелеген жағдайларда этикалық нормалардың сақталуына қосымша қиындықтар туғызуы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда коммуникацияның этикалық нормасының бұзылуына алып келеді.

Этикалық аспект тұрғысынан «этикалық норма» ұғымы пайдаланылады. Яғни коммуникативтік аспект секілді, этикалық аспект те нормамен тікелей байланысты. Ал тілдік қарым-қатынастың мәдени деңгейін біз айтып отырған этикалық нормалар анықтайды.

Қазақ сөз мәдениетінде тыңдаушы мен сөйлеуші арасындағы әдеп ерекше мәнге ие. Ұлттың дүниетанымында сөз құдіреті, «бірауыз сөзбен» мәселені шешу сол ерекшелікті айқындайды. Қазақ ұлтының түсінігінде әдеп нормалары, үлкенге құрмет көрсету, кішіге ізетпен қарау, амандасу, жағдай сұрасу, хат-хабар алу, көңіл сұрау т.б. тілдік қарым-қатынаста болуы керек нәрселерге жатады. Бұл этикалық нормалар әлеуметтік үйлесімдікті қамтамасыз етіп, түсініспеушіліктер мен әртүрлі әлеуметтік шиеленістердің алдын алады. Сондықтан сөз мәдениетінің этикалық аспектісі этикалық норма төңірегінде қарастырылады.

Сөз мәдениеті адамның ойлау, логикалық мәдениетінің жоғары деңгейде болуының көрсеткіші (Әбішева, 2019, 178-б.). Ал бұған тілдің негізгі заңдылықтарын, коммуникативтік, этикалық нормаларды меңгеру арқылы қол жеткіземіз. Бұдан біз норманың мәдениеттің сөйлеу деңгейіне дейін жеткізе алатын қызметін атқарады деген тұжырымға келе аламыз. Соған байланысты нормативтік аспектіде – норма, коммуникативтік аспектіде – коммуникативтік норма, этикалық аспектіде – этикалық норма ұғымдарын пайдалануды жөн деп санаймыз (Кесте 1).

Кесте 1

Сөз мәдениеті аспектілеріндегі норма атаулары

Нормативтік аспект	Коммуникативтік аспект	Этикалық аспект
норма	коммуникативтік норма	этикалық норма

Тілдік норманы қатаң, өзгермейтін ереже ретінде түсіну қазіргі кездегі тілде болып жатқан үдерістерге толық қатысты емес. Жаһандану заманындағы өзгерістер тілдік жүйеге де әсер етпей қоймайды. Норма салыстырмалы тұрақтылыққа ие болғанымен, сөйлеу қолданысы динамикалық сипатта болады. Тілдік қолданыстағы өзгерістер ұзақ мерзім ішінде норманың да өзгеруіне ықпал етуі мүмкін. Сөйлеу қолданысындағы динамикалық өзгерістер ұзақ уақыт ішінде тілдік норманың да өзгеруіне ықпал етуі мүмкін. Тілдік бірліктер белгілі бір заңдылықтар арқылы құрылғанымен, ол әрекетке түскенде мәдени, әлеуметтік, прагматикалық факторларға тәуелді болады. Бұл тілдің өзгермелі екенін көрсетеді және норманы қазіргі кезде тек қатаң ереже ретінде қабылдамау керек екенін көрсетеді. Осы жағынан қарастырсақ, өмір сүру формасы жағынан тілдік норма нақты жағдаятта, қолданыста жүзеге асатынын байқаймыз. Тілдік норманың қолданыстағы сипатын зерттеу ортология мәселелерімен тікелей байланысты.

Ортология – дұрыс сөйлеу туралы ілім (Ұйықбаев, 1969, 3-б.). Бұл пікірге сөз мәдениетін зерттеуші ғалым Жанар Айтбайқызы да қосылады (Дәулетбекова, 2009, 11-б.). Басқаша атау берер болсақ, оны норманы зерттеп, жүйелейтін ғылым саласы деп айтамыз.

«Ортология» ұғымы «норма» ұғымынан кейін пайда болды. Норма туралы ғылымның зерттеле бастауы бұл саланың ауқымын кеңейтіп, әртүрлі тілдік зерттеулер жүргізуге мүмкіндік беруде. Ортологияның негізгі міндеттеріне әдеби тіл нормаларын анықтау, жүйелеу, сондай-ақ тілдік қарым-қатынастағы сөз сапалары мен әдеп нормаларының қолданысын зерттеу жатады. Бұған қоса аталғандардың іс жүзінде қолдану ерекшеліктерін зерттеуді де, оны коммуникация кезінде дұрыс пайдалануды ғылыми тұрғыдан негіздеуді де қарастырады.

Норма – тілдік бірліктердің дұрыс қолданылуын қамтыса, ортология – тілдік бірліктерді дұрыс қолданумен қатар, оны орынды пайдалану заңдылықтарын да зерттейді. Ортология тілдік норманы «дұрыс» немесе «бұрыс» деп қана емес, тілдік бірліктердің мақсатқа сәйкестігін, уәжділігін, прагматикалық жағынан тиімділігін қоса қарастырады. Яғни ол тілдік норманың динамикалық тұрғыдағы сипатын, сөйлеу жағдаяты кезіндегі түрлі бейімделу мүмкіндіктерін айқындайды. Дегенмен ортология нормаға негізделетінін ұмытпағанымыз жөн. Бұл екі ұғымның бір-бірімен тығыз байланысты екенін, зерттеу барысында екеуін біртұтас алып қарау керек екенін көрсетеді. «Норма» және «ортология» бір-бірімен қандай

байланысты болса, екі ұғымның дәл сондай дәрежеде сөз мәдениетіне қатысты екенін және олардың сөз мәдениетінің теориялық негізі екенін ұмытпауымыз керек. Сөз мәдениетін норма және ортология шегінде зерттеу, оны терең түсінуге, зерделеуге, оның ғылыми-әдістемелік жүйесін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Сөз мәдениетіндегі норманы және оған қатысты түсініктерді ортологиямен байланыста зерттеуде оны статикалық сипаттан, динамикалық сипатқа өзгертетіндігі туралы айттық. Демек ол тілмен бірге дамып, өзгеріп отырады. Қоғамдық әсерден болатын мәдени-әлеуметтік, технологиялық өзгерістер тілдегі норманы өзгертіп отырады. Ортология әдеби тіл нормаларын сипаттау, жүйелеу, олардың қолданысын және өзгеру үдерістерін зерттеумен байланысты. Тілдік әртүрлілік жағдайында жаңа реңктегі тілдік қарым-қатынастар да пайда болады. Бұл дегеніміз ақпараттық технологиялар кезеңіндегі әртүрлі факторлар нормалардың тілдегі қолданысына да әсер етеді дегенді білдіреді.

Тұжырымдай келе, сөз мәдениеті теориясында тілдік норма мен ортология ұғымдарының мәні ерекше деп айта аламыз. Тілдік жүйенің тұрақты болуы нормаға байланысты, ал ортология біз айтып отырған норманың тілдік қолданыста жүзеге асуы жолын айқындайтын сала. Осы тұрғыдан норма ортологияның негізгі зерттеу категорияларының бірі болып саналады, ал ортологиялық зерттеулер тілдік норманың қалыптасуы, қызмет етуі және өзгеру ерекшеліктерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Оларды тұтастай бірге алып қарастыру білім алушыларға сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негізі болады.

Елдер арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстардың күшеюі тілдік қолданысқа да ықпал етеді. Тілдік байланыстар нәтижесінде жаңа қолданыстардың пайда болуы, кірме элементтердің таралуы және тілдік варианттардың көбеюі әдеби тіл нормаларын меңгерту мәселесінің өзектілігін арттырады. Сондықтан орта және жоғары білім беру жүйесінде сөз мәдениетін оқыту маңызды міндеттердің бірі болып саналады. Әсіресе тіл мамандары мен педагогтерді даярлауда білімгерлердің тілдік құзыреттілігін дамыту үшін сөз мәдениетін тереңдете оқыту қажет. Осы үдерісте ортологиялық бағытта тілдік, коммуникативтік және этикалық нормаларды меңгерту ерекше маңызға ие.

Ортологиялық бағытты сөз мәдениетінің әрбір аспектісіндегі норма түрлерімен байланысты қарастыруға болады (Кесте 2).

Кесте 2

Сөз мәдениеті аспектілеріндегі норма түрлері

Нормативтік аспект:	Коммуникативтік аспект:	Этикалық аспект:
Орфоэпиялық, орфографиялық, лексикалық, грамматикалық, стилистикалық, пунктуациялық	дәлдік, логикалық, ашықтық, ықшамдық, тіл байлығы, коммуникативтік орындылық нормасы	әдеп, сыпайылық, этикет, толеранттық, коммуникативтік жауапкершілік

Сөз мәдениетін білімгерлерге оқытуда ортология жоғарыда аталған норма түрлерін меңгертуге негізделеді. Білімгерлердің сөз мәдениетінің түрлі аспектілеріндегі нормаларды түсініп, оны практикада қолдана алуы ортологияның негізгі мақсаты болып саналады.

Білімгерлердің сөз мәдениетін оқыту үшін төмендегідей үш әрекет жүзеге асуы тиіс:

- білімгерлерге нормаларды меңгерту;
- тілдік қарым-қатынас кезіндегі коммуникативтік дағдыларын дамыту;
- сөйлеу әдебін қалыптастыру.

Жоғарыда аталған әрекеттерді жүзеге асыру және сөз мәдениетін оқытудың тиімді жолдарын анықтау мақсатында SDU University-дің «6B01701 – Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасының 3-курс білімгерлеріне «Сөз мәдениеті және педагогтың сөйлеу шеберлігі» пәні аясында екі эксперименттік жұмыс жүргізілді. Экспериментке 56 білімгер қатысты.

Эксперимент анықтау, қалыптастыру, қорытынды диагностикалық кезеңдерінен тұрды. Онда білімгерлердің сөз мәдениетіне, оның ішінде нормаға қатысты білім көрсеткіштері анықталып, дәріс тақырыбына сай теориялық білім берілді және қорытынды диагностика жүргізіліп, білімгерлердің бастапқы және қорытынды көрсеткіштері салыстырылды.

Экспериментке 3-курс білімгерлері қатысты. Олардың бұған дейін тіл білімі салалары бойынша белгілі бір теориялық білімдерінің болуы аталған курс білімгерлеріне эксперимент жүргізуге негіз болды. Олардың осы уақытқа дейін игерген тілдік білімдері, әлеуметтенуі және сол арқылы адамдармен коммуникацияға түсуі олардың тілдік дағдылармен қатар, сөйлеу әдебін де біршама қалыптастырды. Сондықтан біз тек пән аясында бұған дейін берілген білімдерді еске түсіріп, тілдік нормаға қатысты ақпараттарды бердік. Дегенмен тілдік нормаларды оқыту жеткіліксіз. Себебі сөздің динамикалық сипаты тілдік тұлға оны нақты тілдік жағдайда қолдана білуін талап етеді. Бұған тілдік қарым-қатынас кезіндегі коммуникативтік дағдыларды дамыту арқылы қол жеткізуге болады. Ал дағдыларды дамыту үшін білімгерлерге практикалық тапсырмалар берілуі шарт. Олардың қатарына берілген мәтінді талдаудан бастап, пікір таластыруды, мәтін құрастыруды және т.б. жатқыза аламыз.

Сөз мәдениетін оқытудағы негізгі бағыты ретінде сөйлеушінің сөз әдебін қалыптастыруды айта аламыз. Ол – тілдік қарым-қатынас мәдениетінің негізгі көрсеткіші. Сол себепті білімгерлер коммуникация кезіндегі әдеп (этика) нормаларын білуі керек. Ал әдеп нормасы ұлттың мәдениеті, танымымен, өмір сүру салтымен айқындалады. Біз бұдан сөз мәдениетін оқыту ұлттық құндылық ретінде меңгерту парадигмасымен өзектесіп жатқанын көреміз (Дәулетбекова, 2009, 9-б.).

Бірінші эксперименттік жұмыстың анықтау кезеңінде білімгерлерге сөз мәдениетіне қатысты сұрақтар берілді. Мәліметтерді салыстыра алу үшін жауап жазбаша қабылданды. Білімгерлерге тақырыпқа қатысты төмендегідей сұрақтар қойылды:

1. *Тілдік норма дегенді қалай түсінесіз?*
2. *Оның қандай түрлерін білесіз?*
3. *Қазіргі сөйлеу тілімізде нормаға сай келмейтін қандай тілдік қателіктер кездеседі?*

Сіз келтірген мысалдарды неліктен қатеге жатқызасыз?

Анықтау кезеңінен кейін «Тілдік норма» тақырыбында дәріс өткізілді. Дәріс мазмұны отандық ғалым-зерттеушілердің сөз мәдениеті және тілдік норма мәселелеріне арналған ғылыми еңбектері негізінде құрылды.

Дәріс аяқталғаннан кейін білімгерлерге алғашқы диагностикалық кезеңдегі сұрақтар қайта ұсынылып, жауаптары жазбаша түрде алынды. Бұл бастапқы және қорытынды жауаптарды бірдей критерий негізінде салыстыруға мүмкіндік береді. Жауаптарды бағалау үшін әр сұраққа 0-2 балдық берілді. Тілдік норма ұғымын түсіндіру, норма түрлерін көрсету, тілдік қатені анықтау және оның нормаға сәйкес келмеу себебін нормативтік тұрғыдан негіздеу негізгі бағалау көрсеткіштері ретінде белгіленді. Үш сұрақ бойынша білімгердің жинай алатын жалпы балы – 6. 0–2 балл төмен, 3–4 балл орта, 5–6 жоғары деңгей деп белгіленді.

Анықтау кезеңінің нәтижесі бойынша «тілдік норма» ұғымын түсіну көрсеткіші орта есеппен 1,18, норма түрлерін білу көрсеткіші 0,96, тілдік қатені анықтау және негіздеу көрсеткіші 0,91 болса, қорытынды диагностикалық кезеңде «тілдік норма» ұғымын түсіну көрсеткіші 1,79, норма түрлерін білу көрсеткіші 1,71, қатені анықтау және негіздеу 1,63-ке жетті (Кесте 3).

Кесте 3

Білімгерлердің орташа жиынтық балл көрсеткіші

Сұрақ/кезең	Алғашқы диагностикалық кезең	Қорытынды диагностикалық кезең	Өсім
1-сұрақ	1,18	1,79	0,61
2-сұрақ	0,96	1,71	0,75
3-сұрақ	0,91	1,63	0,72

Бірінші эксперименттік жұмыстың бастапқы және қорытынды диагностикалық кезеңдеріндегі деңгейлік көрсеткіштер 4-кестеде берілді.

Кесте 4

Бірінші эксперименттік жұмыстың деңгейлік көрсеткіштері

Білім деңгейі	Бастапқы диагностика, n	Қорытынды диагностика, n	Өзгеріс
Төмен деңгей	16	2	-14
Орта деңгей	31	14	-17
Жоғары деңгей	9	40	+31
Барлығы	56	56	—

4-кестеде көрсетілгендей, қорытынды диагностикалық кезеңде төмен деңгейдегі білімгерлер саны 16-дан 2-ге, орта деңгейдегі білімгерлер саны 31-ден 14-ке дейін азайған. Жоғары деңгейдегі білімгерлер саны 9-дан 40-қа дейін артқан. Бұл нәтижелер «Тілдік норма» тақырыбы бойынша жүргізілген оқытудан кейін білімгерлердің тілдік норма ұғымын түсіну, норма түрлерін көрсету және тілдік қателерді анықтап, нормативтік тұрғыдан негіздеу көрсеткіштерінің жоғарылағанын көрсетеді. Алайда бірінші экспериментте бақылау тобы болмағандықтан, байқалған өзгерісті тек жүргізілген оқытудың әсері ретінде біржақты түсіндіруге болмайды.

Екінші эксперименттік жұмыс біз ұсынып отырған ортологиялық талдауды жүйелі қолдану нәтижелерін бағалауға бағытталды.

Ортологиялық бағытта сөз мәдениетін оқыту үшін басшылыққа алынуы керек әдістемелік қағидалар бар. Ең алдымен, оқыту жүйелі болуы және ортология нормаларын меңгерту бірізді жүргізілуі шарт. Теориялық білімді игергеннен кейін барып, оны практикамен ұштастыру керек. Яғни білімгер теориялық білімін сөйлеу тәжірибесінде қолдана алуы қажет. Бұл қазіргі білім беру жүйесінде құзыреттілікке негізделген оқыту моделімен түсіндіріледі. Бұл модель негізінде білімгерлердің білім деңгейімен қатар, практикалық дағдылары да маңызды рөл атқарады. Сондықтан сөз мәдениетін оқытуда теория мен практика бірлігінде жүзеге асыру үшін ортологиялық талдауды ұсынамыз. Білімгер талдау арқылы теориялық білімді бекітіп, оны күнделікті өмірде дағдылы түрде пайдалануға мүмкіндік алады. Ал бұл білімгерлердің сөз мәдениетін дамытуда маңызды фактор болып саналады.

Ортологиялық талдау жасау үшін ең бірінші ортологиялық құралдардың түрлерін анықтап алу шарт. Ғалым А. Алдаш олардың қатарына емле сөздігі, емле анықтағышы, емле ережелерін жатқызады (Алдаш, 2021, 19-б.). Яғни анықтағыштар мен сөздіктер ортологиялық талдауда пайдаланылатын негізгі еңбектер қатарына жатады. Одан бөлек тіл білімінің барлық деңгейдегі салаларында қамтитын заңдылықтар мен ережелерді айтуымызға болады.

Сонымен қатар, ғалым ортологиялық талдаудың қалай жүзеге асырылатынына да тоқталады. Ол үшін кешенді сипаттама жасалады. Талдау барысында жұмсалымда көрініс берген тілдік бірліктерді жеке алып, тілдің жүйесіне, заңдылықтарына қатысын анықтау, тілдік бірліктің қолданысқа түскен себептерін танып білу керек екенін айтады (Алдаш, 2021, 38-б.).

Сөз мәдениеті пәнінің әдістемесі лингвистикалық теориямен тікелей байланысты (Сәкенова, 2014, 4-б.). Демек ортологиялық талдауды да лингвистикадан бөліп қарастыра алмаймыз. Сондықтан ортологиялық талдауды лингвистикалық әрі әдістемелік талдау ретінде қарастырғанымыз жөн. Осы негізде білімгерлерге сөз мәдениетін оқытуда ортологиялық талдау жүйесін ұсынамыз. Бұл талдаудың ерекшелігі жоғарыда өзіміз айтқан теория мен практика біртұтас қаралып, сөз мәдениетінің барлық аспектілері деңгейінде талданады. Бір сөзбен айтқанда білімгерлер талдау жасау арқылы шағын зерттеу жүргізеді.

Ортологиялық талдау кешенді жүзеге асырылады. Ол үшін бірнеше қадам орындалуы керек (Кесте 5).

Кесте 5

Ортологиялық талдаудың қадамдары

1-қадам	идентификациялау
2-қадам	квалификациялау
3-қадам	дескрипциялау
4-қадам	генезисін анықтау
5-қадам	кодификациялық тексеру
6-қадам	түзету
7-қадам	болжам жасау

Талдаудың бірінші кезеңі – идентификациялау. Яғни мәтіннен (оның аудио немесе бейнематериал түрінде болуы да мүмкін), көп жағдайда сөйлеуге қатысты, әдеби нормаға сай келмейтін тілдік бірліктерді анықтайды. Бұл сөз мәдениеті пәніне дейінгі алған білімдері негізінде жүзеге асырылады. Сондықтан аталған пәнді барынша оқытудың 3 немесе 4-курсында оқыту орынды. Ортологиялық талдаудың екінші қадамында бірінші қадамда анықталған әдеби тіл нормасына сай емес тілдік бірліктерді квалификациялайды. Бұл кезеңде анықталған тілдік ауытқудың түрі мен деңгейі белгіленеді. Ол нормативтік, коммуникативтік, этикалық болуы мүмкін. Үшінші қадам – дескрипциялау (сипаттау). Тілдік бірліктің нақты қолданыстағы нұсқасын сипаттайды және тәжірибеде қалай қолданылып жүргенін көрсетеді. Төртінші қадамда әдеби тілге, коммуникацияға, этикаға сай емес тілдік бірліктердің генезисі анықталады (себеп-салдар). Ол нақты тілдік жағдайға байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Мысал ретінде физиологиялық, қостілділік, тілдік заңдылықтар мен ережелерді өз деңгейінде білмеу және т.б. айта аламыз. Бесінші қадамда білімгер ресми нормативтік базаға сүйену арқылы кодификациялық тексеру жасайды. Яғни білімгер сөздіктерді, анықтағыштар мен емле ережелерін қарап, салыстыру жүргізеді. Алтыншы қадам – түзету. Бұл қадамда әдеби тіл нормасына сай нұсқасы ұсынылады. Қажет болған жағдайда нұсқалардың стильдік ерекшеліктері түсіндіріледі. Соңғы қадамда тілдік ауытқудың нормаға айналу немесе айналмау мүмкіндігі болжанады.

Жоғарыда көрсетілген қадамдар негізінде ортологиялық талдау кезінде бірнеше әрекеттер мазмұнын көруімізге болады. Талдау барысында салыстыру әрекеті, яғни әдеби тіл нормасына сай емес тілдік бірлікті кодификациядағы нұсқамен салыстырады, одан кейін сүзгілеу әрекеті арқылы тілдік нұсқалардан дұрысын анықтайды және оны ережелер мен заңдылықтар арқылы негіздейді.

Сөз мәдениетін оқытуда ортологиялық талдауды жүйелі қолдану нәтижелерін бағалау мақсатында квазиэксперименттік зерттеу жүргізілді. Зерттеуге барлығы 56 білімгер қатысты: бақылау тобына 28, эксперименттік топқа 28 білімгер енгізілді. Білімгерлер бақылау және эксперименттік топтарға кездейсоқ бөлінген жоқ, зерттеу басталғанға дейін өздері тіркелген академиялық топтары негізінде топтастырылды. Топтардың бастапқы көрсеткіштерінің салыстырмалылығы алғашқы диагностика нәтижелері арқылы тексерілді.

Эксперименттік жұмыс бастапқы диагностика, қалыптастыру және қорытынды диагностика кезеңдерінен тұрды. Қалыптастыру интервенциясы төрт апта бойы жүргізіліп, оның жалпы көлемі 5 академиялық сағатты құрады. Екі топқа да бір оқытушы сабақ берді. Бақылау және эксперименттік топтардағы пән мазмұны, өтілген тақырыптар, сабақ ұзақтығы, оқу материалдары, тапсырмалардың күрделілік деңгейі және бағалау критерийлері бірдей болды. Топтар арасындағы негізгі айырмашылық оқыту әдісіне қатысты болды: эксперименттік топта ортологиялық талдаудың жеті қадамына негізделген тапсырмалар жүйелі қолданылса, бақылау тобында дәстүрлі оқу тапсырмалары орындалды. Осылайша, интервенциядан басқа негізгі оқыту жағдайлары екі топта да бірдей сақталды.

Зерттеу SDU University-де автор сабақ беретін «Сөз мәдениеті және педагогтың сөйлеу шеберлігі» пәнінің қалыпты оқу үдерісі аясында жүргізілді. Зерттеу автор сабақ беретін «Сөз мәдениеті және педагогтың сөйлеу шеберлігі» пәнінің қалыпты оқу үдерісі аясында, қатысушыларға қосымша тәуекел тудырмайтын білім беру зерттеуі ретінде жүргізілді. Қатысушылардың барлығы 18 жастан асқан білімгерлер болды. Оларға зерттеудің мақсаты,

қатысу шарттары және алынған деректердің ғылыми мақсатта пайдаланылуы ауызша түсіндіріліп, ақпараттандырылған келісім алынды. Қатысудың ерікті екені және қатысудан бас тартудың пән бойынша бағаларына, оқу үдерісіне әсер етпейтіні ескертілді. Қатысушылардың жұмыстары сәйкестендіру нөмірлері арқылы кодталып, аты-жөні мен жеке нәтижелері жарияланбады, ал деректер мақалада тек жинақталған түрде ұсынылды.

Қатысушылардың құпиялылығын сақтау мақсатында олардың жұмыстары сәйкестендіру нөмірлері арқылы кодталды. Білімгерлердің аты-жөні, жеке нәтижелері және эксперимент барысында жинаған балдары жарияланбады. Деректер мақалада тек жинақталған түрде ұсынылды. Кодталған жұмыстар ғылыми жетекшіге бағалау критерийлерін сараптау және түсіндіруді қажет ететін жағдайларды қарастыру мақсатында ғана берілді. Зерттеу материалдарына автор мен ғылыми жетекшіден басқа тұлғалардың қол жеткізуіне жол берілмеді.

Бастапқы диагностикалық кезеңде білімгерлердің ортологиялық талдау дағдыларының бастапқы деңгейі анықталды. Қорытынды диагностикалық кезеңде бастапқы тапсырмалармен құрылымы және күрделілік деңгейі жағынан сәйкес келетін тапсырмалар ұсынылып, екі топтың нәтижелері салыстырылды. Ортологиялық талдаудың жеті қадамының орындалу деңгейі әр критерий бойынша 0–2 балл аралығында бағаланды. Ең жоғары жиынтық көрсеткіш 14 балды құрады (Кесте 6).

Кесте 6

Тапсырмаларды бағалау критерийлері

Критерий	0 балл	1 балл	2 балл
Идентификациялау	ауытқуды анықтай алмайды	жартылай анықтайды	дәл анықтайды
Квалификациялау	қате түрін анықтай алмайды	жалпы деңгейін көрсетеді	қате дәл анықтайды
Дескрипциялау	сипаттай алмайды	толық сипаттай алмайды	контекстегі қызметін толық сипаттайды
Генезисін анықтау	себебін түсіндірмейді	болжамды себебін айтады	себеп-салдарын негізді түсіндіреді
Кодификациялық тексеру	дереккөз қолданбайды	дереккөзге сілтеме жасайды, бірақ негіздемейді	нормативтік дереккөзбен нақты дәлел келтіреді
Түзету	дұрыс нұсқа ұсынбайды	дұрыс нұсқа береді, бірақ негіздемейді	нормативтік нұсқаны ұсынып, негіздейді
Болжам жасау	бағалай алмайды	дәлел жеткіліксіз	тілдік үрдіске сүйеніп негізді болжам жасай алады

Бағалау құралының мазмұндық валидтілігін қамтамасыз ету мақсатында тапсырмалар, бағалау критерийлері және 0–2 балдық дескрипторлар педагогика ғылымдарының кандидаты, SDU University профессоры әрі ғылыми жетекшінің сараптамалық қарауына ұсынылды. Сараптау барысында критерийлердің зерттеу мақсатына сәйкестігі, мазмұндық толықтығы, тұжырымдарының түсініктілігі, балдық дескрипторлардың бір-бірінен ажыратылуы және практикалық тапсырмаларға сәйкестігі қарастырылды. Сарапшының ұсыныстары негізінде тапсырмалардың мазмұны мен бағалау дескрипторлары нақтыланды.

Білімгерлердің жұмыстарын бағалауды зерттеуші 6-кестеде көрсетілген бірыңғай критерийлер мен дескрипторлар негізінде жүргізді. Бағалау барысында түсіндіруді қажет ететін жұмыстар мен даулы жағдайлар ғылыми жетекшімен бірге қарастырылып, қорытынды балл критерийлерге сәйкестігі бойынша келісім негізінде анықталды. Дегенмен барлық жұмысты екі бағалаушы бір-бірінен тәуелсіз бағаламағандықтан, бағалаушылар арасындағы келісім коэффициенті есептелген жоқ.

Білімгерлердің жинаған балына сәйкес нәтижені үш деңгейге бөлдік. Төмен деңгей – 0–5 балл, орта деңгей – 6–10 балл, жоғары деңгей – 11–14 балл.

Бақылау және эксперименттік топтардың нәтижелеріндегі айырмашылықтың статистикалық маңыздылығын анықтау үшін білімгерлердің төмен, орта және жоғары деңгейлер бойынша үлестірімі салыстырылды. Жекелеген ұяшықтардағы күтілетін жиілік 5-тен төмен болғандықтан, 2×3 кестесіне арналған Фишер–Фриман–Холтонның дәл тесті қолданылды. Статистикалық маңыздылық деңгейі $p < 0,05$ деп белгіленді. Айырмашылықтың әсер көлемі Крамердің V коэффициенті арқылы есептелді: $V \approx 0,10$ – әлсіз, $V \approx 0,30$ – орташа, $V \geq 0,50$ – үлкен әсер ретінде қабылданды.

Эксперименттің алғашқы кезеңінде білімгерлерге нақты коммуникацияға жақын қате сөйлемдерден құралған тапсырмалар берілді. Білімгерлер сол қателерді анықтап, өз білімдерінің негізінде талдау жасады. Тапсырмада төмендегідей типтегі сөйлемдер болды:

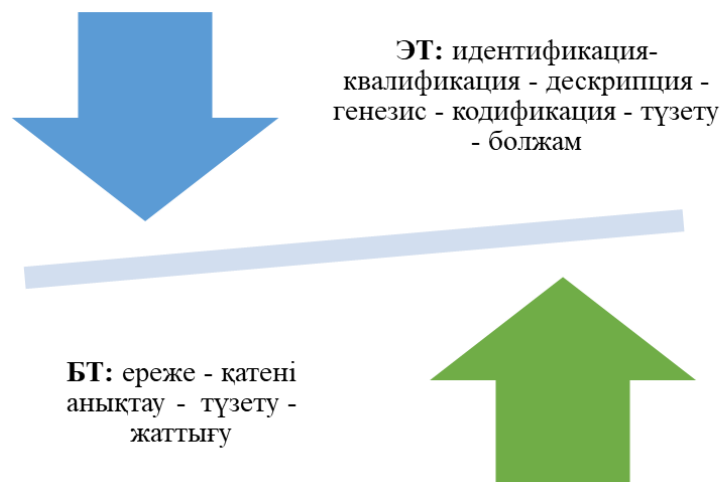
1. *Жиналыста кафедра меңгерушісі білімгерлерге оқу үлгерімдерін жақсарту керектігін айтты. Сонымен қатар әрбір студенттерге ғылыми жобаларға қатысу ұсынылды.*

2. *Ресми кездесуде білімгер оқытушысына: «Ағай, анау қарап тасташы. Маған бүгін өткізу керек болып тұр», – деді.*

3. *Әлеуметтік желідегі жазба: «Бүгін универде жаңа проектті талқыладық. Дедлайн кестесі келер аптаға қойылды. Жалпы проект күшті болады деп ойлаймын».*

4. *«Ол бұл мәселе туралы өзінің жеке пікірін білдірді және алдағы болашақта мұндай жағдай қайталанбайтынын айтты».*

Ал қалыптастыру кезеңінде бақылау тобы дәстүрлі жүйе бойынша тапсырмаларды орындаса, эксперименттік топқа біз ұсынып отырған 7 қадамға негізделген ортологиялық талдау түсіндіріліп, тапсырмалар берілді (Сурет 1).

Сурет 1- Тапсырмаларды орындау қадамдары

Қорытынды диагностикалық кезеңде бастапқы анықтау кезеңіндегідей тапсырма берілді. Тапсырманың күрделілігі, құрылымы ұқсас болды. Мысалы:

1. *«Университетте көптеген жаңа инновациялар енгізіліп, білімгерлердің басым көпшілігі бастаманы қолдады».*

2. *Білімгерлер оқытушысына электрондық хабарлама жіберді. Хабарламада: «Сәлеметсіз бе? Ертең сабаққа келе алмаймын. Отработка қашан болады? Тезірек жауап беріңізші» – деп жазылған.*

3. *Кеше жаңа контент түсірдік. Видео ертең сетке шығады.*

4. *Жиналыстың негізгі мақсаты студенттердің оқу сапасын жоғарлату болып табылады.*

Эксперименттік жұмыстың қорытынды диагностикалық кезеңінде екі топ та бірдей критерий бойынша бағаланды.

Эксперименттің анықтау кезеңі (АД) нәтижесінде бақылау тобының орташа көрсеткіші 7,07-ні құраса, эксперименттік топтың орташа көрсеткіші 7,14-ті құрады. Бұдан біз екі топтың да көрсеткіштері шамалас екенін көреміз. Ал қалыптастыру кезеңінен кейін алынған қорытынды диагностика (ҚД) нәтижесінде бақылау тобының көрсеткіші 8,36-ны құраса, эксперименттік топтың орташа көрсеткіші 11,43-ті құрады. Бақылау тобының өсімі 1,29-ды құраса, эксперименттік топтың өсімі 4,29-ды құрады (Кесте 7).

Кесте 7

Білімгерлердің орташа жиынтық балл көрсеткіші

Эксперимент тобы/кезеңі	Алғашқы диагностика	Қорытынды диагностикалық	Өсім
Бақылау тобы	7,07	8,36	1,29
Эксперименттік топ	7,14	11,43	4,29

Орташа балдар нәтижелердің жалпы өзгерісін сипаттау мақсатында берілді, ал статистикалық қорытынды бақылау және эксперименттік топтардағы деңгейлік үлестірімдерді салыстыру негізінде жасалды.

Білімгерлердің төмен, орта және жоғары деңгейлер бойынша үлестірімі және топтар арасындағы айырмашылықтың статистикалық көрсеткіштері 8-кестеде берілді.

Кесте 8

Бақылау және эксперименттік топтардың деңгейлік көрсеткіштерін статистикалық салыстыру

Диагностикалық кезең	Бастапқы диагностика	Қорытынды диагностика
Бақылау тобы: төмен / орта / жоғары, n	9 / 16 / 3	5 / 18 / 5
Эксперименттік топ: төмен / орта / жоғары, n	7 / 18 / 3	2 / 7 / 19
Статистикалық тест	Фишер–Фриман–Холтонның дәл тесті	Фишер–Фриман–Холтонның дәл тесті
$\chi^2 (df = 2)$	0,368	14,292
p -мәні	0,921	< 0,001
Крамердің V коэффициенті	0,081	0,505
Әсер көлемі	Әлсіз	Үлкен

8-кестеде көрсетілгендей, бастапқы диагностикалық кезеңде бақылау және эксперименттік топтардың деңгейлік үлестірімі арасында статистикалық мәнді айырмашылық анықталған жоқ: Фишер–Фриман–Холтонның дәл тесті бойынша $p = 0,921$; $\chi^2(2, N = 56) = 0,368$. Әсер көлемінің әлсіз болуы (Крамердің $V = 0,081$) эксперимент басталғанға дейін екі топтың салыстырмалы түрде біртекті болғанын көрсетеді.

Қорытынды диагностикалық кезеңде екі топтың деңгейлік үлестірімі арасында статистикалық мәнді айырмашылық анықталды: Фишер–Фриман–Холтонның дәл тесті бойынша $p < 0,001$; $\chi^2(2, N = 56) = 14,292$. Крамердің $V = 0,505$ болуы әсер көлемінің үлкен екенін көрсетті. Эксперименттік топта жоғары деңгейге жеткен білімгерлер саны 3-тен 19-ға дейін артса, бақылау тобында бұл көрсеткіш 3-тен 5-ке дейін ғана өсті. Бұл нәтижелер ортологиялық талдауға негізделген тапсырмалар жүйелі қолданылған эксперименттік топта ортологиялық талдау дағдылары бойынша жоғары көрсеткіштер байқалғанын көрсетеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, зерттеу нәтижесінде сөз мәдениетінің жалпы мазмұны, оның құрылымы бірнеше аспект негізінде қарастырылып, олардың біртұтас жүйе екені айқындалды. Теориялық талдау негізінде сөз мәдениетінің аспектілерін біріктіретін негізгі категория ретінде норма ұғымы айқындалды. Сонымен қатар, норма ұғымы тек нормативтік аспектімен шектелмей, сөз мәдениетінің коммуникативтік және этикалық аспектілерімен де байланысты екені анықталды. Ортологияның мәні мен мазмұнын түсіндіріп, оның нормаларды зерттейтін ғылым саласы деген тұжырымға келдік. Осы себепті ортология сөз мәдениетін оқытуда ерекше мәнге ие, оның ғылыми негізін айқындайтын бағыт деп айта аламыз. Квазиэксперимент нәтижесінде ортологиялық талдаудың қадамдары жүйелі қолданылған эксперименттік топтың қорытынды деңгейлік көрсеткіштері бақылау тобымен салыстырғанда статистикалық тұрғыдан жоғары болды ($p < 0,001$). Крамердің $V = 0,505$ болуы топтар арасындағы айырмашылықтың әсер көлемі үлкен екенін көрсетті. Бұл нәтижелер ортологиялық талдауға негізделген тапсырмаларды жүйелі қолдану мен білімгерлердің тілдік ауытқуларды анықтау, жіктеу, сипаттау, олардың себептерін түсіндіру, кодификациялық тексеру, түзету және болжам жасау дағдыларының жақсаруы арасында оң байланыс бар екенін көрсетеді. Сондықтан ортологиялық талдауды сөз мәдениетін оқытуда теориялық білім мен практикалық әрекетті ұштастыруға мүмкіндік беретін перспективалы әдіс ретінде қарастыруға болады. Дегенмен алынған нәтижелерді зерттеудің квазиэксперименттік сипаты мен бағалау рәсіміне қатысты шектеулерді ескере отырып интерпретациялау қажет.

Зерттеу нәтижелерін интерпретациялау кезінде бағалау рәсіміне қатысты әдістемелік шектеуді ескеру қажет. Бағалау құралының мазмұндық сәйкестігін айқындау мақсатында педагогика ғылымдарының кандидаты, SDU University профессорының сараптамалық бағалауы жүргізіліп, тапсырмалар мен бағалау дескрипторлары берілген ұсыныстар негізінде нақтыланды. Білімгерлердің жұмыстары бірыңғай критерийлер мен 0–2 балдық дескрипторлар негізінде бір зерттеуші тарапынан бағаланды, ал түсіндіруді қажет ететін жағдайлар сарапшымен бірлесіп қарастырылды. Барлық жұмысты екі тәуелсіз бағалаушы бағаламағандықтан, бағалаушылар арасындағы келісімнің сандық коэффициенті есептелмеді. Кейінгі зерттеулерде бағалау құралының мазмұндық валидтілігін бірнеше сарапшының қатысуымен тексеру және жұмыстардың кемінде бір бөлігін екі тәуелсіз бағалаушыға бағалату арқылы бағалаушылар арасындағы сенімділікті статистикалық тұрғыдан анықтау қажет.

Декларация

Осы жұмысты жазу барысында автор ChatGPT құралын аңдатпа мәтінін орыс және ағылшын тілдеріне аударуда, сөз мәдениеті және оның аспектілеріне қатысты ғылыми пікірлерді, тұжырымдарды салыстыруда, «Қазақ ортологиясы» (Алдаш, 2021) еңбегінде көрсетілген лингвистикалық әдіс болып саналатын ортологиялық талдауды оқытуға бейімдеп, әрі қарай практикалық жағынан дамытып, жеті қадамын жасауда, эксперименттік жұмыста берілген тапсырмаларды құрастыруда, алынған нәтижелерді статистикалық салыстыруда пайдаланды. Құралды қолданғаннан кейін автор мазмұнын тексеріп, қажет болған жағдайда өңдеді және жарияланған мақаланың мазмұны үшін толық жауапты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Алдаш, А. (2021). *Қазақ ортологиясы*. Қазақ университеті.
- Әбішева, Р. (2019). Сөз мәдениетін қалыптастырудың кейбір мәселелері. *Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы*, 1(38), 177–182.
- Байтұрсынұлы, А. (2003). *Бес томдық шығармалар жинағы* (1-том). Алаш.
- Балақаев, М. (2004). *Қазақ тілінің мәдениеті*. Зият Пресс.
- Дәулетбекова, Ж. (2009). Сөз мәдениетін оқытудың тірек парадигмалары. *Қазақ тілі мен әдебиеті*, (3), 3–11.
- Кеңесбаев, І. (2014). *Қазақ тіл білімінің мәселелері* (Ғ. Әнес, құраст.). Абзал-Ай.
- Қазақ тілі коммуникативтік мәдени жүйеде: теориясы мен практикасы: халықаралық*

- ғылыми-әдістемелік материалдар. (2015). Қазақ университеті.
- Сәкенова, Р. (2014). Сөз мәдениеті әдістемесінің педагогикалық ұстанымдары және басқа салалармен байланысы. *Ұлағат*, (3), 3–9.
- Сыздықова, Р. (2014). *Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы)*. Ел-шежіре.
- Ұйықбаев, И. (1969). *Тіл мәдениетінің кейбір мәселелері*. Қазақ ССР «Білім» қоғамы.
- Уәли, Н. (2025). *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық мәселелері*. Асыл.
- Уәлиев, Н. (1984). *Сөз мәдениеті*. Мектеп.

References

- Aldaş, A. (2021). *Qazaq ortologiasy*. Qazaq universiteti.
- Äbişeva, R. (2019). Söz мәдениетін қалыптастырудың кейбір мәселелері. *Abai atyndaғы QazÜPU habarşysy*, 1(38), 177–182.
- Baitürsynұly, A. (2003). *Bes tomdyq syğarmalar jinağy* (1-tom). Alaş.
- Balaqayev, M. (2004). *Qazaq tılıñ мәдениеті*. Ziat Pres.
- Däuletbekova, J. (2009). Söz мәдениетін оқытудың тірек paradigmalary. *Qazaq tılı men әдебиеті*, (3), 3–11.
- Keñesbaev, I. (2014). *Qazaq til bilimınıñ мәселелері* (Ğ. Änes, qūrast.). Abzal-Ai.
- Qazaq tılı komunikativтік мәдени jüiede: teoriasy men praktikasy: halyqaralyq ğylymi-ädistemelik materialdar*. (2015). Qazaq universiteti.
- Säkenova, R. (2014). Söz мәдениеті әдістемесінің педагогикалық ұстанымдары және басқа салалармен байланысы. *Ұлағат*, (3), 3–9.
- Syzdyqova, R. (2014). *Tıldık norma және onyñ qalyptanuy (kodifikasiasy)*. El-şejire.
- Üiyqbaev, İ. (1969). *Til мәдениетінің кейбір мәселелері*. Qazaq SSR «Bılım» qoğamy.
- Uäli, N. (2025). *Qazaq söz мәдениетінің теориялық мәселелері*. Asyl.
- Uäliev, N. (1984). *Söz мәдениеті*. Mektep.

Еркеғали Райбек^{1*}

¹SDU University, Каскелен, Казахстан

*e-mail: yerkegali.raibek@sdu.edu.kz

ОБУЧЕНИЕ КУЛЬТУРЕ РЕЧИ: ОРТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Статья посвящена проблеме обучения культуре речи. Культура речи рассматривается с научно-методической точки зрения, при этом в качестве основного подхода к её обучению принимается ортологический анализ. В условиях изменяющегося мира под воздействием различных факторов актуализируется задача формирования у будущих специалистов-филологов владения литературным языком и развития культуры речи. В процессе обучения важно учитывать использование языковых единиц в соответствии с нормами литературного языка, обеспечивать качество, результативность и этичность речевого общения. В связи с этим в статье анализируются аспекты и теоретические основы культуры речи, а также особенности её преподавания на основе ортологического анализа.

В исследовании нормативный, коммуникативный и этический аспекты культуры речи рассматриваются как единая система. Нормативный аспект связан с правильным употреблением языковых единиц и соблюдением норм литературного языка; коммуникативный — с целесообразным и эффективным использованием языковых средств в конкретной ситуации; этический — с нормами речевого этикета, вежливости и нравственности. Доказано, что ядром всех трёх аспектов является норма, которая выступает объединяющей категорией культуры речи. Раскрывается сущность ортологии как науки о нормах и её связь с культурой речи. Результаты исследования показывают, что ортологический анализ является эффективным методом, интегрирующим теорию и практику

обучения, способствующим развитию языковой компетенции обучающихся и формированию эффективного речевого взаимодействия.

Ключевые слова: культура речи, нормативный аспект, коммуникативный аспект, этический аспект, обучение, методика, ортология, ортологический анализ

Yerkegali Raibek^{1}*

¹SDU University, Kaskelen, Kazakhstan

*e-mail: yerkegali.raibek@sdu.edu.kz

TEACHING SPEECH CULTURE: ORTHOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. The article is devoted to the problem of teaching speech culture. Speech culture is analyzed from a scientific and methodological perspective, with orthological analysis taken as the principal approach to its instruction. In the context of a rapidly changing world, various factors increase the urgency of equipping future language specialists with a command of the literary language and developing their speech culture. In teaching speech culture, it is essential to ensure the use of language units in accordance with the norms of the literary language, as well as to maintain the quality, effectiveness, and ethical appropriateness of communication. Therefore, the article examines the aspects and theoretical foundations of speech culture and explores the specific features of teaching it through orthological analysis. The study analyzes the normative, communicative, and ethical aspects of speech culture as an integrated system. The normative aspect involves the correct use of language units and adherence to literary norms; the communicative aspect focuses on the purposeful and context-appropriate use of linguistic means; and the ethical aspect addresses politeness, morality, and speech etiquette. The research demonstrates that the concept of norm constitutes the core of all three aspects. Orthology, the science that studies norms, is discussed in terms of its nature and its connection with speech culture. The findings confirm that orthological analysis is an effective method that integrates theory and practice in teaching speech culture, contributing to the development of learners' linguistic competence and communicative effectiveness.

Keywords: speech culture, normative aspect, communicative aspect, ethical aspect, teaching, methodology, orthology, orthological analysis

Келін түсті 1 сәуір 2026

Авторлар туралы мәлімет

Еркеғали Райбек- PhD докторант, SDU University, Қаскелең, Қазақстан, e-mail: yerkegali.raibek@sdu.edu.kz ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6004-0643>

Информация об авторах

Еркеғали Райбек- PhD докторант, SDU University, Каскелен, Казахстан, e-mail: yerkegali.raibek@sdu.edu.kz ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6004-0643>

Information about the authors

Yerkegali Raibek- PhD doctoral student, SDU University, Kaskelen, Kazakhstan, e-mail: yerkegali.raibek@sdu.edu.kz ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6004-0643>